

DE PRAKTIJK BEVRAAGD

onderzoek naar de praktijk van levensbeschouwelijk onderwijs op katholieke basisscholen

In oktober/november 1991 voerde het Katholiek Pedagogisch Centrum (KPC) onder 300 katholieke basisscholen een onderzoek uit naar de praktijk van levensbeschouwelijk onderwijs. Gegevens daarover zijn noodzakelijk gebleken bij het ontwikkelen van een raamplan voor dit leergebied. Daarmee is het KPC onlangs gestart, in samenwerking met de Stichting Leerplanontwikkeling. De noodzaak om een dergelijk raamplan samen te stellen was, onder meer, vastgesteld uit bevindingen van het Levobas-project, waarin een planningsinstrument en exemplarisch leer materiaal ontwikkeld is.

De resultaten van het onderzoek worden van groot belang geacht om de advisering aan scholen op dit terrein in de toekomst zo goed mogelijk te laten aansluiten bij de feitelijke situatie. Bij advisering wordt dan vooral gedacht aan leerplanontwikkeling, materiaalproductie en begeleiding. De onderzoeksresultaten werden op beperkte schaal gepubliceerd in een gedetailleerd rapport, samengesteld door Jacqueline Visser. Hieronder volgt een samenvatting van dit onderzoeksrapport.*

1. Inleiding

Het onderzoek was erop gericht inzicht te verkrijgen in de praktijk van het levensbeschouwelijk onderwijs op katholieke basisscholen: hoe ziet die er uit, hoe wordt deze vormgegeven?

Literatuurstudie bracht aan het licht, dat de term 'levensbeschouwing' een nog vrij jonge en meerduidige term is, en dat levensbeschouwelijk onderwijs een breed terrein omvat en meer is dan schoolkatechese alleen. Ook inhouden van vakken als sociale wereldoriëntatie en geestelijke stromingen zijn onderdeel van levensbeschouwelijk onderwijs. In deze leergebieden wordt momenteel al vanuit een eigen invalshoek het levensbeschouwelijk onderwijs gerealiseerd. Er worden echter andere accenten gelegd met betrekking tot zin- en betekenisgeving dan in de traditionele schoolkatechese.

Om meer gegevens te verkrijgen over hoe de praktijk van levensbeschouwelijk onderwijs er in werkelijkheid uitziet, werd een aantal bronnen geraadpleegd: gesprekken met en ervaringen van enige districtskatecheten, bestudering van een aantal meerjarenplannen van enkele katechetische centra en ander onderwijsleermateriaal voor levensbeschouwelijk onderwijs. Op basis van deze gegevens werd een onderzoeksopzet gemaakt en een vragenlijst opgesteld.

2. Onderzoeksvraag en vragenlijst

De kernvraag van het onderzoek - hoe ziet de praktijk van levensbeschouwelijk onderwijs op de katholieke basisschool er uit? - werd onderscheiden in de volgende subvragen:

- 1 *In welke vakken wordt in de optiek van de leerkrachten levensbeschouwelijk onderwijs gegeven?*

- 2 *Hoeveel tijd wordt besteed aan levensbeschouwelijk onderwijs?*
- 3 *Op welke wijze is het levensbeschouwelijk onderwijs georganiseerd?*
- 4 *Worden leerkrachten begeleid bij het opzetten en uitvoeren van levensbeschouwelijk onderwijs, en zo ja, door wie?*
- 5 *Welke materialen gebruiken leerkrachten voor het levensbeschouwelijk onderwijs, en op welke manier worden deze gebruikt en gekozen?*
- 6 *In hoeverre komen aspecten aan de orde als het voorbereiden op de eerste communie of het vormsel, gezamenlijke vieringen, dag- en weekopeningen (afsluitingen) en gezamenlijk bidden met de groep?*
- 7 *Welke inhouden komen aan de orde in het levensbeschouwelijk onderwijs?*
- 8 *Welke doelstellingen hanteert men bij levensbeschouwelijk onderwijs?*
- 9 *In hoeverre hangen de organisatie, de begeleiding, het materiaalgebruik, de inhouden en de doelstellingen van het levensbeschouwelijk onderwijs samen met de regio, de groep leerlingen waaraan men lesgeeft en de samenstelling van de leerlingpopulatie?*

De eerste zes vragen hebben grotendeels betrekking op de vormgeving van het levensbeschouwelijk onderwijs. De vragen 7 en 8 betreffen respectievelijk de inhoud en de doelstellingen ervan. Bij vraag 9 gaat het om enkele mogelijke onderlinge relaties.

Naast een vragenlijst voor de leerkrachten werd ook een vragenlijst voor de schoolleiders ontwikkeld. Deze bevatte vooral enkele vragen over de school en de omgeving, maar ook over de doelstellingen van (onderdelen van) het levensbeschouwelijk onderwijs op de school. Daarbij werd de vraag gesteld in welke mate enkele expliciet geformuleerde doelstellingen het schoolwerkplan van de school dekken.

3. De steekproef

3.1. Trekking

Het onderzoek richtte zich op de groepsleerkrachten en de schoolleiders van de katholieke basisscholen in Nederland. Aangezien het niet mogelijk was om de leerkrachten direct te benaderen, diende dit via de scholen te gebeuren. Als basis voor de steekproef werd het bestand van katholieke basisscholen gebruikt zoals dat op 1 september 1991 op het KPC beschikbaar was. Dit bestand bevatte op dat moment 2508 scholen.

Een steekproef van 300 scholen en twee leerkrachten per school zou, uitgaande van een respons van tenminste 40%, voldoende moeten zijn om een goed beeld te krijgen van de wijze waarop momenteel levensbeschouwelijk onderwijs feitelijk wordt gegeven. Deze 300 scholen zijn vervolgens niet volledig at random uit het totale bestand, maar naar regio getrokken. Een zestal regio's zijn samengesteld op basis van de postcodes. Deze regio's komen globaal overeen met de zeven bisdommen in Nederland, waarbij de bisdommen Breda en Den Bosch één regio vormen. Het aantal benaderde scholen per regio bedroeg ongeveer 12% van het totale aantal, behalve in de kleinere regio's waar iets meer scholen zijn benaderd.

Binnen elke school werden vervolgens de schoolleider en twee groepsleerkrachten benaderd met het verzoek de vragenlijsten in te vullen. Om er voor te zorgen dat leerkrachten uit alle groepen evenredig vertegenwoordigd waren en om te voorkomen dat de vragenlijst door een selecte groep leerkrachten zou worden ingevuld (bijvoorbeeld door leerkrachten die zeer geïnteresseerd zijn in levensbeschouwelijk onderwijs) werd de volgende strategie gevolgd. De steekproef werd opgedeeld in vier groepen van 75 scholen. Elke groep scholen werd verzocht om de vragenlijsten te laten invullen door de leerkrachten van bepaalde groepen, te weten de leerkrachten van groep 1 en 5, van groep 2 en 6, van groep 3 en 7 of van groep 4 en 8. Op deze manier werd de vragenlijst zoveel mogelijk door een doorsnede van leerkrachten, verdeeld over onder-, midden- en bovenbouw, beantwoord. In totaal werden 600 leerkrachten en 300 schoolleiders benaderd.

3.2. Respons

Het uiteindelijk aantal teruggestuurde vragenlijsten bleek overweldigend. Van de benaderde 300 scholen stuurden 181 één of meerdere vragenlijsten retour: een respons van ruim 60%, 20% meer dan verwacht. Alle 181 scholen stuurden de schoolleidersvragenlijsten terug, 16 scholen stuurden daarnaast één leerkrachtvragenlijst terug, en 163 scholen stuurden beide leerkrachtvragenlijsten ingevuld terug. Daarmee kon men beschikken over 181 ingevulde schoolleidersvragenlijsten en 342 ingevulde leerkrachtvragenlijsten. Opvallend was de hoge respons in de regio Groningen (ruim 86% tegen een gemiddelde van ongeveer 60%). De laagste respons kwam uit de regio Roermond (ongeveer 48%).

3.3. Schoolgegevens

De vragenlijst voor de schoolleiders bevatte een aantal vragen over de school en de omgeving ervan, welke inzicht gaven in de opbouw van het scholenbestand. Ongeveer de helft van de 181 scholen (46%) telt tussen de 100 en 200 leerlingen; bijna één-derde (31%) heeft 200-300 leerlingen; 12% heeft minder dan 100 leerlingen, terwijl 11% 300 of meer leerlingen telt. Het gemiddeld aantal leerkrachten bedroeg 10,8 (minimum 3, maximum 30). Het gemiddeld aantal groepen per school bedroeg 7,8 (minimum 2, maximum 20). Ruim 42% van de scholen (77) is gevestigd in een stad, en ruim 57% in een dorp (104). De scholen in de steden zijn over het algemeen wat groter dan die in de dorpen. Ook neemt de schoolgrootte enigszins toe met de gemeentegrootte. De scholen uit de regio Groningen betreffen met name de wat kleinere scholen.

3.4. Leerkrachten en leerlingen

De gemiddelde leeftijd van de leerkrachten is 38,8 jaar (minimum 22, maximum 59). De grootste groep leerkrachten heeft een leeftijd tussen de 40 en 45 jaar, gevolgd door de groep leerkrachten tussen 35 en 40 jaar. Mannen maken 47% van de groep leerkrachten uit, terwijl 53% vrouw is. De meesten hebben 10 of meer jaren ervaring in het onderwijs. Het merendeel (ruim 90%) van de leerkrachten geeft aan lid te zijn van de rooms-katholieke kerk.

Ruim 18% van de leerkrachten heeft een part-time aanstelling van ongeveer 25 uur per week. Het aantal leerkrachten dat aan een combinatieklas les geeft bedraagt 49% van het totaal. Daarvan hebben 154 leerkrachten een combinatieklas met twee groepen, de rest heeft drie of meer groepen in de klas. De gemiddelde groeps grootte is ruim 25 leerlingen, van wie zo'n 93% de Nederlandse nationaliteit heeft. De overige leerlingen hebben zeer diverse nationaliteiten: Surinaamse, Antilliaanse, Turkse en Marokkaanse als meest genoemde, en verder uiteenlopend van Sri Lanka tot Kaap Verdië, van Joegoslavië tot Noord-Amerika.

Gemiddeld is zo'n 62% van de leerlingen rooms-katholiek, 3% protestants-christelijk en 3% islamitisch. De samenstelling van de leerlingpopulatie verschilt sterk per klas. Zo heeft 51% van de leerkrachten uitsluitend leerlingen met de Nederlandse nationaliteit en heeft 21% daarentegen minder dan 90% Nederlandse kinderen in de klas. In 32% van de klassen is minder dan de helft van de leerlingen katholiek en in 11% van de klassen is meer dan 10% van de leerlingen islamitisch. Bijna de helft van de leerkrachten geeft aan bekend te zijn met de levensbeschouwing van al hun leerlingen, terwijl ongeveer 15% zegt hiervan geen weet te hebben of daarover geen mededeling te willen doen.

4. Vormgeving van levensbeschouwelijk onderwijs

4.1. Naamgeving van het vak

De term levensbeschouwelijk onderwijs is in het onderwijsveld niet altijd bekend. De vakken geestelijke stromingen en katechese staan meestal expliciet in het schoolwerkplan genoemd. Daarnaast komen termen voor als intercultureel onderwijs, emancipatorisch onderwijs, wereldoriëntatie et cetera. Een bijkomende moeilijkheid is dat verschillende namen voor hetzelfde vak worden gebruikt (katechese, godsdienst, levensbeschouwelijk onderwijs), terwijl met eenzelfde benaming ook andere dingen worden aangegeven. Om de leerkrachten eenzelfde beeld van levensbeschouwelijk onderwijs te laten krijgen, werd als startpunt aan de leerkrachten de volgende omschrijving voorgelegd:

'Levensbeschouwelijk onderwijs is een tamelijk nieuw begrip in ons onderwijs.

Het duidt op een leergebied, dat op school onder allerlei verschillende benamingen verzorgd wordt (bijvoorbeeld katechese, godsdienstonderwijs, levensbeschouwelijke vorming, geestelijke stromingen).

Het is er naar ons idee vooral op gericht om leerlingen (systematisch) te oriënteren op levensvragen (van henzelf en van anderen), op zingeving, op levensbeschouwingen en geloofstradities. Het heeft tot doel dat de leerlingen hun eigen wijze van kijken naar en manier van omgaan met het levensbeschouwelijke aspect van de werkelijkheid ontwikkelen. Belangrijk daarbij is dat dit geschiedt in communicatie met anderen.

Op een katholieke school zal dat levensbeschouwelijk onderwijs vanuit een katholiek-christelijke visie op de werkelijkheid verzorgd worden'.

Het merendeel van de leerkrachten (88%) bleek het met deze omschrijving eens te zijn: bijna de helft zelfs 'helemaal mee eens'.

Kijken we naar de vakken waarin levensbeschouwelijk onderwijs wordt gegeven, dan ontstaat het volgende beeld (men kon meer dan één mogelijkheid aangeven).

Katechese werd het meest genoemd als het vak waarin levensbeschouwelijk onderwijs wordt gegeven (83%). Godsdienstonderwijs wordt door 28% genoemd, terwijl 26% het vak geestelijke stromingen noemt als een vak waarin levensbeschouwelijk onderwijs wordt gegeven. Eveneens rond de 25% leerkrachten noemt wereldoriëntatie en mens- en maatschappijvakken als vak waarin (eveneens) levensbeschouwelijk onderwijs aan de orde is. De antwoorden van schoolleiders komen ongeveer met die van de leerkrachten overeen, met uitzondering van geestelijke stromingen. Een veel groter percentage schoolleiders (41%) geeft aan dat in dit vak levensbeschouwelijk onderwijs wordt gegeven.

Uit deze cijfers wordt duidelijk, dat de naamgeving van de vakken waarin levensbeschouwelijk onderwijs wordt gegeven nogal verschillend is, en dat daarover binnen de scholen zelf heel wat verwarring bestaat. Katechese wordt wel het meest genoemd, maar ook in dat geval is binnen de scholen zelf lang niet altijd overeenstemming.

4.2. Tijdsbesteding

Gemiddeld geven de leerkrachten ruim 52 minuten per week les in katechese, godsdienst en/of levensbeschouwelijk onderwijs. Deze lestijd ligt voor 90% van de leerkrachten tussen de 20 en 90 minuten per week. De gemiddelde voorbereidingstijd bedraagt 21 minuten per week. De lestijd voor geestelijke stromingen bedraagt gemiddeld 24 minuten per week, met een voorbereidingstijd van zo'n 17 minuten. Ter vergelijking: de tijd besteed aan wereldoriëntatie en mens- en maatschappijvakken bedraagt 127 minuten lestijd en 42 minuten voorbereidingstijd per week. De gemiddelde lestijd die aan dit cluster wordt besteed hangt samen met de groep leerlingen waaraan men lesgeeft: de lestijd neemt toe van onderbouw (53 minuten), via middenbouw (113 minuten) naar bovenbouw (153 minuten).

4.3. Organisatie

De overgrote meerderheid van de leerkrachten geeft vrijwel altijd zelf de lessen (93%). Zowel andere leerkrachten (19%) als de pastor (22%) en de districtskatecheet (9%) blijken zo nu en dan de lessen mede te verzorgen.

Over het geheel genomen wordt levensbeschouwelijk onderwijs veelal op een vast aantal uren per week gegeven (69%), waarvan een deel van de leerkrachten dit afwisselt met projectweken (27%). Slechts 12% van de leerkrachten heeft het onderwijs alleen in projectweken georganiseerd. Het organiseren van projectweken blijkt met name populair bij de leerkrachten van de onderbouw. Bij slechts 9% van deze leerkrachten wordt het levensbeschouwelijk onderwijs alleen op vaste uren per week gegeven. In de midden- en bovenbouw wordt deze laatste organisatievorm meer gebruikt. In de regio Den Bosch/Breda zijn de projectweken wat populairder dan in de rest van Nederland.

4.4. Begeleiding

Driekwart van de ondervraagde leerkrachten geeft aan dat zij begeleiding krijgen bij het opzetten en uitvoeren van levensbeschouwelijk onderwijs.

Het krijgen van begeleiding verschilt overigens per regio. In de regio Den Bosch/Breda is het percentage begeleide leerkrachten veel hoger (92%) dan gemiddeld, terwijl in de regio's Groningen (50%) en Roermond (35%) veel minder leerkrachten begeleid worden.

Het merendeel van de leerkrachten wordt (uitsluitend) begeleid door de districtskatecheet. De pastor begeleidt 8% van de leerkrachten, terwijl de schoolbegeleidingsdienst maar een zeer beperkte begeleiding op het terrein van levensbeschouwelijk onderwijs geeft. Het aantal districtskatecheten is in de regio's Den Bosch/Breda en Rotterdam verreweg het grootst. In de regio's Utrecht en Roermond geven de pastor en het team vaker dan gemiddeld begeleiding.

4.5. Methodengebruik

Aan de leerkrachten werd ook gevraagd, welke methoden of projectreeksen zij gebruiken voor de lessen in de vakken waarin zij levensbeschouwelijk onderwijs realiseren. Uit de antwoorden bleek, dat zo'n 56% van de leerkrachten twee of meer methoden of projecten gebruikt voor het verzorgen van de lessen in de vakken die zij tot het gebied van levensbeschouwelijk onderwijs rekenen.

De meest gebruikte projectreeks is het Katechetisch Veldboekje (41,8%). Andere veelgebruikte materialen zijn de HKI-projecten voor de onderbouw (20,8%) en de projecten van de werkgroep Samenspel (17,8%). Een groot aantal leerkrachten (39,8%) gebruikt allerlei projecten van de plaatselijke katechetische centra, hetgeen resulteert in een grote verscheidenheid aan projectreeksen. Welke projecten men gebruikt is duidelijk regio-afhankelijk. De meeste leerkrachten passen overigens de materialen zo nu en dan aan voor eigen gebruik.

Populaire hulpmiddelen blijken vooral video, dia's en wand- en praatplaten te zijn, naast materialen die bij de projecten horen.

De keuze van het materiaal of de methode wordt bij meer dan de helft van de leerkrachten in/door het team gemaakt, met (27%) of zonder (28%) de districtskatecheet. Andere leerkrachten kiezen het materiaal met de districtskatecheet (12%), met enkele collega's (7%), door de districtskatecheet (7%) of alleen (14%). Duidelijk is dat de districtskatecheten een aanzienlijke invloed hebben op de materiaalkeuze: 47% van de leerkrachten geeft aan dat deze op de een of andere manier daarbij betrokken is. Deze invloed is wat groter in de regio Den Bosch/Breda en minder groot in de regio's Groningen en Utrecht.

4.6. Andere activiteiten

Naast vragen over de organisatie van de lessen en het gebruik van methoden en materialen werden vragen gesteld over andere activiteiten die in relatie (kunnen) staan met levensbeschouwelijk onderwijs.

Een eerste vraag betrof de voorbereidingen op *eerste communie en vormsel*. Van alle leerkrachten geven 229 (67%) aan dat de voorbereidingen in schoolverband

plaatsvinden. Van deze leerkrachten geven er 84 les aan groep 4 of 8. Daarvan bereidt 75% de leerlingen zelf voor op communie of vormsel.

Een andere vraag betrof het houden van *gezamenlijke vieringen in school- of klasverband*. De grote meerderheid van de leerkrachten (90%) bleek gezamenlijke vieringen te hebben: meestal ter gelegenheid van feestdagen (80%), bij de opening of afsluiting van het schooljaar (28%) en de afsluiting van een project(week) (33%). In de regio Den Bosch/Breda vinden minder vaak gezamenlijke vieringen plaats en in de regio Roermond beduidend vaker dan gemiddeld.

Het hebben van gezamenlijke vieringen blijkt niet te verschillen naar de groep waaraan men les geeft, en hangt ook niet samen met de samenstelling van de klas. Wel verschilt de aanleiding voor vieringen, afhankelijk van de leerlingen in de groep. Vieringen bij de opening of afsluiting van het schooljaar worden vaker genoemd als alle leerlingen in de klas de Nederlandse nationaliteit hebben (36%) en veel minder vaak als minder dan 90% van de leerlingen Nederlands is (15%). Wanneer meer dan 10% van de leerlingen islamitisch is, wordt bij de opening of afsluiting van het schooljaar veel minder vaak een gezamenlijke viering georganiseerd (9%). Ook vieringen ter afsluiting van een project(week) komen dan minder vaak voor.

Van alle 342 leerkrachten houdt 59% elke dag een *dagopening en/of -afsluiting* met de klas, waarvan 67% met meestal of altijd een levensbeschouwelijk karakter. Een groep van 45 leerkrachten houdt minimaal één keer per week een dagopening. Bijna een kwart van de leerkrachten zegt nooit een dagopening of -afsluiting te houden.

Het al dan niet houden van een dagopening of -afsluiting blijkt samen te hangen met de groep leerlingen waaraan men les geeft. Zo houden leerkrachten in de onderbouw veel vaker elke dag een dagopening (85%). In de bovenbouw wordt daarentegen veel minder vaak elke dag (45%) een opening of afsluiting gehouden en juist veel vaker helemaal niet (31%). In de regio Utrecht blijkt vaker elke dag een opening of afsluiting te worden gehouden (69%) en in de regio Groningen heeft de dagopening of -afsluiting vaker een levensbeschouwelijk karakter. De mate waarin de dagopening een levensbeschouwelijk karakter heeft, hangt duidelijk samen met de samenstelling van de groep. Als het percentage katholieke kinderen in de klas hoog is (75% of meer) heeft de dagopening meestal tot altijd een levensbeschouwelijk karakter, terwijl bij een percentage islamitische kinderen van meer dan 10% de dagopening veel minder vaak een levensbeschouwelijk karakter heeft.

Weekopeningen of -afsluitingen in schoolverband worden veel minder gehouden dan dagopeningen of -afsluitingen in de klas. Zes procent van de leerkrachten geeft aan dat iedere week een weekopening en/of -afsluiting plaatsvindt. Op het overgrote deel van de scholen (78%) wordt geen weekopening of -afsluiting in schoolverband gehouden.

Een laatste vraag betrof het *bidden* met de klas. Een groot deel van de leerkrachten (63%) geeft aan iedere dag met zijn of haar leerlingen te bidden, 10% bidt minstens één keer per week en 7% minder dan één keer. Een vijfde deel van de leerkrachten geeft aan nooit met de klas te bidden. Het al dan niet bidden met de klas verschilt niet tussen leerkrachten van de onder-, midden- en bovenbouw. Wel zijn verschillen naar regio gevonden. In de regio's Groningen en Utrecht wordt vaker elke dag gebeden (resp. 81% en 76%) en in de regio's Haarlem en Rotterdam vaker nooit (resp. 42% en 33%). Het bidden met de klas verschilt ook afhankelijk van de samenstelling van de groep leerlingen. Als minder dan een kwart van de leerlingen katholiek is, wordt er vaker helemaal niet gebeden. Hetzelfde geldt als meer dan 10% van de leerlingen islamitisch is.

5. Inhoud van levensbeschouwelijk onderwijs

5.1. Algemeen

Welke inhouden komen aan de orde in het levensbeschouwelijk onderwijs? Om hierop een antwoord te krijgen, werden aan de leerkrachten eerst de volgende tien algemene uitspraken over de inhoud van het levensbeschouwelijk onderwijs voorgelegd:

- 1 *In het levensbeschouwelijk onderwijs, zoals ik dat geef, staat het katholieke geloof centraal.*
- 2 *In het levensbeschouwelijk onderwijs, zoals ik dat geef, staan algemeen christelijke waarden centraal.*
- 3 *Het levensbeschouwelijk onderwijs, zoals ik dat geef, behandelt met name godsdienstige levensbeschouwingen.*
- 4 *In het levensbeschouwelijk onderwijs, zoals ik dat geef, komen niet-godsdienstige zingevingstradities aan bod.*
- 5 *In het levensbeschouwelijk onderwijs, zoals ik dat geef, komen vooral menselijke waarden aan de orde.*
- 6 *Concrete ervaringen van de kinderen uit de klas vormen altijd het startpunt van het levensbeschouwelijk onderwijs zoals ik dat geef.*
- 7 *De inhoud van de levensbeschouwing vormt het startpunt van mijn lessen levensbeschouwelijk onderwijs.*
- 8 *Een ingrijpende ervaring van een van de leerlingen in mijn klas (bijvoorbeeld een sterfgeval in de familie) betrek ik in mijn lessen levensbeschouwelijk onderwijs.*
- 9 *Het levensbeschouwelijk onderwijs, zoals ik dat geef, is thematisch van aard.*
- 10 *In mijn lessen levensbeschouwelijk onderwijs worden de diverse levensbeschouwingen apart behandeld.*

De leerkrachten hebben bij elk van deze uitspraken aangegeven in hoeverre deze gelden voor het levensbeschouwelijk onderwijs zoals zij dat in hun klas geven. Uit de antwoorden kan het volgende worden afgeleid.

Over het algemeen staan in het levensbeschouwelijk onderwijs vooral menselijke en algemeen-christelijke waarden centraal (uitspraken 2 en 5).

Als startpunt voor het levensbeschouwelijk onderwijs worden meer de concrete ervaringen van leerlingen genomen dan de inhoud van de levensbeschouwing. De leerkrachten geven tevens aan dat ze ingrijpende ervaringen van leerlingen in hun onderwijs betrekken. Tot slot is het levensbeschouwelijk onderwijs vooral thematisch van aard.

In de bovenbouw besteden leerkrachten wat meer aandacht aan verschillende, met name godsdienstige, levensbeschouwingen dan in de onderbouw. Bovendien worden daar de diverse levensbeschouwingen vaker dan gemiddeld behandeld.

5.2. Stromingen

Om inzicht te krijgen in de breedte van het aanbod werd de leerkrachten gevraagd in hoeverre zij de volgende *stromingen* behandelen in hun levensbeschouwelijk onderwijs: christendom, islam, jodendom, boeddhisme, hindoeïsme, humanisme, socialisme en liberalisme.

De meeste aandacht gaat uit naar het christendom: 93,5% van de leerkrachten behandelt deze stroming in hun onderwijs. Andere godsdienstige levensbeschouwingen komen bij veel minder leerkrachten aan de orde, waarvan de islam (36,6%) en het jodendom (39%) nog het meest. Van de niet-godsdienstige stromingen komt het humanisme het meest aan bod (25,9%). Andere levensbeschouwingen dan het christendom worden met name behandeld in de bovenbouw.

De mate waarin leerkrachten de diverse stromingen behandelen hangt samen met de samenstelling van de klas. Bij een toenemend aantal islamitische kinderen in de klas wordt de islam ook vaker behandeld (door 74% van de leerkrachten bij 10% of meer islamitische leerlingen).

5.3. Concrete inhouden

Voor de nadere concretisering van de inhouden is uitgegaan van de dimensies die - in navolging van Smart - aan een levensbeschouwing onderscheiden kunnen worden:

- 1 Verhalen en mythen;
- 2 Rituelen en gebruiken;
- 3 Ethiek;
- 4 Sociale omgang;
- 5 Geloofservaringen en uitingen;
- 6 geloofsleer.

Verhalen en mythen

Iedere levensbeschouwing kent haar eigen verhalen, parabels, gedichten en mythen waarin belangrijke gebeurtenissen en ervaringen zijn bewaard en opgetekend die in de beleving van mensen van fundamenteel belang zijn. Het merendeel van de leerkrachten (69%) geeft aan zowel godsdienstige als niet-godsdienstige verhalen te vertellen, 21% vertelt met name christelijke verhalen, 7% met name godsdienstige (christelijke en niet-christelijke) verhalen, en 3% met name verhalen van niet-godsdienstige aard.

Er bestaan kleine verschillen naar regio en de groep leerlingen in het soort verhalen dat wordt verteld. Wanneer alle kinderen uit de klas katholiek zijn, vertellen leerkrachten wat vaker dan gemiddeld godsdienstige, met name christelijke verhalen (40%), en wat minder vaak zowel godsdienstige als niet-godsdienstige verhalen (50%). De belangrijkste bron van de verhalen is de bijbel. Daarnaast worden projectmaterialen en kinderverhalen genoemd.

Rituelen en gebruiken

Door rituelen en gebruiken wil men binnen een levensbeschouwing stilstaan bij wezenlijke elementen in het menselijk bestaan en de menselijke levenscyclus. Aan leerkrachten is een aantal gebruiken, feesten en riten voorgelegd rond belangrijke gebeurtenissen in het leven, jaarlijks terugkerende feesten en gebruiken/riten in het dagelijks leven.

Binnen de eerste categorie - belangrijke gebeurtenissen in het leven van mensen - worden gebruiken rond geboorte en sterven door de meeste leerkrachten aan de orde gesteld (78,9% en 67%).

Van de jaarlijks terugkomende feesten worden de christelijke feestdagen door vrijwel iedereen (99,7%) behandeld. Feesten van andere levensbeschouwingen komen nauwelijks aan de orde. Leerkrachten uit de bovenbouw schenken er wel wat vaker aandacht aan dan leerkrachten uit de onder- en middenbouw. Als meer dan 10% van de leerlingen islamitisch is, wordt door meer leerkrachten aandacht geschonken aan islamitische feestdagen, alhoewel dat dan door slechts zo'n 40% van de betreffende leerkrachten gebeurt.

Wat riten en gebruiken in het dagelijks leven betreft, worden verjaardagen en eetgewoonten het meest behandeld.

Gedragsregels

Een levensovertuiging heeft opvattingen over wat men als goed menselijk handelen beschouwt. Godsdiensten en levensbeschouwingen ontwikkelen daarom normen en regels voor het handelen van hun aanhangers.

Aan de leerkrachten werd de vraag voorgelegd of zij in hun levensbeschouwelijk onderwijs expliciet aandacht besteden aan gedragsregels die binnen levensbeschouwingen ten aanzien van een aantal aspecten bestaan.

De meest behandelde gedragsregels zijn die over de omgang met anderen (95% van de leerkrachten). Regels omtrent voeding en hygiëne worden beide door ongeveer de helft van de leerkrachten behandeld. In de onderbouw worden regels ten aanzien van de dagindeling vaker behandeld dan in de bovenbouw (42% versus 19%).

Rol in de maatschappij

Godsdienst en levensbeschouwing zijn niet alleen een persoonlijke zaak. Opvattingen en idealen hebben gevolgen voor de inrichting van de samenleving. Op nogal wat terreinen in onze maatschappij spelen levensbeschouwingen een rol bij de vormgeving en invulling ervan.

Aan de leerkrachten is gevraagd of zij in hun levensbeschouwelijk onderwijs expliciet de rol die levensbeschouwingen spelen in de maatschappij duidelijk maakten. Slechts een kwart van de leerkrachten (met name leerkrachten in de

bovenbouw) zegt dit aspect van levensbeschouwelijk onderwijs te behandelen in hun lessen. Kerken, religieuze groeperingen en actiegroepen worden door de leerkrachten het meest genoemd. Maar ook de politieke partijen, de opvang van jeugd, armen en ouderen, het onderwijs en de staatsvormen worden door de leerkrachten genoemd als organisaties waarbij ze de rol van de levensbeschouwingen behandelen. Het minst worden de vakorganisaties genoemd.

Belangrijke mensen

Iedere godsdienst en levensbeschouwing steunt op belevingen van mensen. Het gaat daarbij om grote religieuze persoonlijkheden en/of belangrijke maatschappelijke figuren. In hen immers worden de fundamentele ervaringen en belevingen van de stroming waar ze voor staan belichaamd. Gevraagd is of deze personen en hun belevingen in het levensbeschouwelijk onderwijs aan bod komen.

Van de genoemde grote religieuze persoonlijkheden en maatschappelijke figuren behandelen de leerkrachten met name de personen uit de joodse en christelijke traditie: Jezus van Nazaret, Mozes en Abraham. In de hogere groepen wordt wel meer aandacht geschonken aan figuren als Mohammed en Boeddha. De minste aandacht krijgen personen uit niet-godsdienstige levensbeschouwingen. In klassen waarin meer dan 10% van de leerlingen islamitisch is, behandelen leerkrachten vaker dan gemiddeld de persoon Mohammed.

Leefregels en waarheden

Iedere (geïnstitutionaliseerde) levensbeschouwing kent een samenhangend systeem van leefregels en waarheden. Deze vormen het referentiekader waardoor men de werkelijkheid ervaart.

De leerkrachten kregen een zevental 'doctrines' voorgelegd met de vraag of zij deze expliciet in hun levensbeschouwelijk onderwijs behandelden.

Het meest worden behandeld de tien geboden, de rechten van de mens en de rechten van het kind. Leefregels van andere levensbeschouwingen dan het christendom komen bij weinig leerkrachten aan de orde. In de bovenbouw is wel wat meer aandacht voor andere stromingen. Tevens is er een samenhang met de leerlingpopulatie in de klas: bij meer dan 10% islamitische leerlingen worden vaker de vijf zuilen van de islam behandeld. In de regio Roermond worden de uitspraken van de katholieke kerk vaker dan gemiddeld behandeld (27%) en in de regio Haarlem minder vaak (12%).

6. Doelstellingen van levensbeschouwelijk onderwijs

Welke doelstellingen hanteert men in het levensbeschouwelijk onderwijs? Om op deze vraag een antwoord te krijgen werden acht doelstellingen geformuleerd, waarbij geprobeerd is het brede terrein van levensbeschouwelijk onderwijs te omvatten:

- 1 *De leerlingen worden vertrouwd gemaakt met de traditionele katholieke geloofsleer.*
- 2 *De katholieke leerlingen verdiepen hun kennis en beleving van hun eigen katholieke geloofsovertuiging.*
- 3 *De leerlingen kennen van belangrijke levensbeschouwingen de geschiedenis, centrale ideeën en concrete uitingen.*
- 4 *Leerlingen kunnen verschijnselen, uitspraken en gedragingen herkennen als uitingen vanuit levensbeschouwelijke stromingen in de Nederlandse samenleving.*
- 5 *Leerlingen kunnen levensbeschouwingen als zodanig respecteren en waarderen.*
- 6 *De leerlingen raken toegerust om zelfstandig met zingeving en levensvragen in hun eigen situatie om te gaan.*
- 7 *De leerlingen kunnen hun eigen ervaringen en gevoelens duiden in een levensbeschouwelijk perspectief.*
- 8 *Leerlingen leren rekening te houden met elkaars opvattingen en tradities.*

De eerste twee doelstellingen hebben specifiek betrekking op oriëntatie op het katholieke geloof. De volgende drie doelstellingen hebben vooral betrekking op oriëntatie op verschillende geestelijke stromingen. De laatste drie hebben betrekking op oriëntatie op levensbeschouwing en waarden in het algemeen. Aan de leerkrachten werd gevraagd in welke mate deze doelstellingen gelden voor het levensbeschouwelijk onderwijs zoals zij dat in hun klas geven.

Gebleden is, dat de doelstellingen 3 en 4 het minst van toepassing zijn: ze worden door resp. 14% en 16% van de leerkrachten onderschreven. De doelstellingen 1 en 2 worden wat meer van toepassing geacht: beide worden door ongeveer één derde van de leerkrachten onderschreven. Hetzelfde geldt voor doelstelling 7. Nog meer van toepassing wordt doelstelling 6 geacht (onderschreven door 47% van de leerkrachten), gevolgd door doelstelling 5 (59%). De laatste doelstelling wordt duidelijk het meest van toepassing op het levensbeschouwelijk onderwijs geacht, en wordt onderschreven door ruim 84% van de leerkrachten.

De mate waarin de verschillende doelstellingen van toepassing zijn verschilt enigszins per regio. Duidelijke verschillen bestaan afhankelijk van de groep leerlingen waaraan men lesgeeft. Zo onderschrijven leerkrachten uit de onderbouw veel minder de doelstellingen 2 tot en met 7. De aandacht voor de twee doelstellingen gericht op het katholieke geloof is groter wanneer het percentage katholieke leerlingen in de groep hoger is.

De acht doelstellingen zijn ook aan de schoolleiders voorgelegd, met de vraag in hoeverre deze gelden voor het levensbeschouwelijk onderwijs zoals dat in het schoolwerkplan staat vermeld. Voor vrijwel alle doelstellingen is het gemiddelde oordeel van de schoolleiders wat hoger dan dat van de leerkrachten. De rangorde van minst naar meest belangrijke doelstellingen is vrijwel gelijk, zodat geconcludeerd mag worden dat er over het algemeen redelijke overeenkomst

bestaat in de antwoorden van de leerkrachten over hun onderwijs met die van de schoolleiders over het schoolwerkplan.

In hoeverre zijn de doelstellingen die de leerkrachten onderschrijven in overeenstemming met de inhoud die ze aan bod laten komen in hun levensbeschouwelijk onderwijs?

Voor een aantal doelstellingen geldt, dat leerkrachten die de doelstellingen onderschrijven, vaker bepaalde - daarmee corresponderende - inhoud aan de orde stellen in hun levensbeschouwelijk onderwijs.

Leerkrachten die de doelstellingen betreffende oriëntatie op het katholieke geloof (1 en 2) onderschrijven, behandelen vaker dan gemiddeld inhoud die daaraan gerelateerd zijn, zoals het christendom, de persoon Abraham, de uitspraken van de katholieke kerk en de tien geboden. Leerkrachten die de doelstellingen 3 en 4 - specifiek op kennis van geestelijke stromingen gericht - onderschrijven, behandelen vaker die verschillende stromingen en de belangrijke personen en de leefregels van die stromingen. Wel moet worden opgemerkt dat de niet-godsdienstige levensbeschouwingen minder vaak worden behandeld dan godsdienstige.

Doelstelling 5 - gericht op oriëntatie op verschillende geestelijke stromingen - is veel algemener geformuleerd en wordt door meer leerkrachten onderschreven dan de andere twee doelstellingen (3 en 4) betreffende geestelijke stromingen. De betreffende leerkrachten besteden in hun onderwijs wel wat meer aandacht aan de diverse godsdienstige stromingen in hun algemeenheid, maar gaan niet dieper in op de feestdagen, de belangrijke personen of de leefregels van deze stromingen.

De overige doelstellingen zijn algemener geformuleerd en hangen minder duidelijk samen met bepaalde inhoud die leerkrachten behandelen.

Op grond van de doelstellingen die de leerkrachten onderschrijven kan een eenvoudige typologie van leerkrachten worden samengesteld.

Een eerste groep leerkrachten (N=51) hanteert vrijwel uitsluitend de laatste, algemene doelstelling betreffende levensbeschouwing en waarden: 'De leerlingen leren rekening te houden met elkaars opvattingen en tradities'. Leerkrachten uit dit cluster zijn vooral te vinden in de onderbouw en behandelen weinig specifieke inhoud.

De tweede groep (N=90) wordt gekarakteriseerd door de oriëntatie zowel op verschillende geestelijke stromingen als op levensbeschouwing en waarden in het algemeen. Het betreft met name leerkrachten uit de bovenbouw, en in wat mindere mate leerkrachten uit de middenbouw. Deze leerkrachten behandelen veel vaker dan gemiddeld de diverse stromingen, alsmede de belangrijke personen en leefregels uit die stromingen.

De derde en grootste groep leerkrachten (N=172) is duidelijk gericht op oriëntatie op het katholieke geloof. Zij behandelen vaker dan gemiddeld de daaraan gerelateerde inhoud als het christendom, de uitspraken van de katholieke kerk en de tien geboden. In dit cluster zijn leerkrachten uit de onder-, midden- en bovenbouw evenredig vertegenwoordigd.

7. Slot

Een onderzoek als dit heeft natuurlijk zijn beperkingen. Er is gebruik gemaakt van vragenlijsten. De perceptie van de leerkracht van zijn/haar eigen onderwijs en de sociale wenselijkheid zullen de resultaten beïnvloeden hebben. Zeker een onderwerp als levensbeschouwelijk onderwijs zal hiervoor gevoelig zijn. Het observeren van wat er daadwerkelijk gebeurt in de klas zou natuurlijk het meest ideale zijn, maar tevens moeilijk te realiseren. Ook zou een nadere analyse van de schoolwerkplannen, die door een aantal schoolleiders bij de vragenlijst werd meegezonden, wellicht nog een aantal interessante gegevens kunnen opleveren en mogelijk ook een duidelijker zicht op de vraag in hoeverre scholen in de vormgeving van levensbeschouwelijk onderwijs al dan niet bewuste keuzen hebben gemaakt.

De subjectiviteit van de gegevens leidt ertoe, dat de resultaten gerelativeerd moeten worden. Door de opzet van de vragenlijst is wel zoveel mogelijk geprobeerd te voorkomen dat sociaal-wenselijke antwoorden gegeven werden, onder andere door het waarborgen van de anonimiteit van de respondenten. Tevens werd geprobeerd om de vragen zo neutraal mogelijk te stellen, zonder het idee te geven dat bepaalde antwoorden beter zouden zijn dan andere. Ook door het concretiseren van de inhoud van het levensbeschouwelijk onderwijs en de mogelijkheid deze specifieke inhoud te koppelen aan de algemene uitspraken en de geformuleerde doelstellingen was het goed mogelijk de resultaten op hun waarde te schatten.